als gevolg van een dergelijk besluit in de samenleving akties van burgerlijke ongehoorzaamheid ontstaan, zou daarvoor alleen dan begrip kunnen worden opgebracht, wanneer de meerderheid haar besluit op tyrannieke wijze zou hebben doorgedrukt, in strijd met de regels van zorgvuldigheid die in het demokraties verkeer in acht dienen te worden genomen, zonder respekt voor de opvattingen van de minderheid". Zover is het volgens de PvdA echter nog lang niet. Zelfs na het Kamerdebat van 13 november, waarin het plaatsingsbesluit slechts met steun van de kleine rechtse partijen door het parlement werd gesleept, is deze partij van mening dat er nog genoeg legale middelen voorhanden zijn.
Ook een deel van klein links kantte zich in de Kamer tegen de ondertekenaars van de oproep. De CPN hield bij monde van Ina Brouwer een krachtig pleidooi om met dergelijke strijdmiddelen het lot van de parlementaire demokratie niet in de waagschaal te stellen. De PPR tenslotte achtte de tijd voor een oproep tot burgerlijke ongehoorzaamheid nog niet gekomen omdat er - zowel voor als na de verkiezingen - nog voldoende wegen open zijn om de besluitvorming te beïnvloeden. Overigens erkent de PPR blijkens haar verkiezingsprogramma (1981-1985) burgerlijke ongehoorzaamheid wel als geoorloofd middel om het parlement (onder nauwkeurig geformuleerde omstandigheden) tot andere gedachten te brengen. Deze partij sluit ook niet uit dat zijzelf naar dit aktiemiddel zal grijpen wanneer de raketten na de definitieve besluitvorming in de Kamer in Woensdrecht geplaatst worden, zoals Peter Lankhorst in de Volkskrant van 20 november onderstreepte. Kamerleden zijn z.i. echter niet de aangewezen personen om hierbij het voortouw te nemen.
Politiek links is dus ernstig verdeeld over het vraagstuk van burgerlijke ongehoorzaamheid. Dat geldt ook voor de vredesbeweging zelf. Tijdens een manifestatie op 22 februari in Rotterdam besloot het Komitee Kruisraketten Nee (KKN) vóór de verkiezingen van 21 mei geen nieuwe akties te organiseren, een besluit dat gesteund werd door grote organisaties als Pax Christi, IKV, PvdA, D'66 en FNV. De kleine linkse partijen, het BONK en diverse lokale vredesplatforms en radikale vredesgroepen van vrouwen en jongeren keerden zich tegen het besluit. Zij hebben elkaar gevonden in het Breed Initiatief voor Verdergaande Aktie tegen Kruisraketten (BIVAK), dat van plan is om de bouw van de rakettenbasis in Woensdrecht (via werkweigering ter plekke en steunakties elders) te verhinderen. Onder deze omstandigheden is het twijfelachtig of het KKN na 21 mei weer in volle glorie zal herrijzen.

Wat opvalt in de kommentaren van de linkse partijen en de linkse pers is de braafheid en bangheid waarmee het aktiemiddel van de burgerlijke ongehoorzaamheid wordt benaderd. Voorzover men burgerlijke ongehoorzaamheid überhaupt toelaatbaar acht, wijst men voortdurend op de vele legale wegen die nog

bewandeld kunnen worden. Zoals C.J.M. Schuyt in zijn vermaarde proefschrift 'Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid' uit 1972 reeds heeft opgemerkt kan dit argument altijd tegen burgers, die tot ongehoorzaamheid willen overgaan, worden uitgespeeld. In een demokratie zijn de legale middelen theoreties nooit uitgeput. "Het recht om verandering te propageren is gegarandeerd. Men kan met petities het parlement tot wetswijziging(en) trachten te overtuigen. Er is een kans dat dit ooit eens zal lukken. Men kan wijzen op de mogelijkheid dat de volgende verkiezingen veranderingen in de gelaakte wet of het gelaakte beleid kunnen bewerkstelligen, of als het niet bij de volgende verkiezingen lukt, dat het dan bij de daarop volgende of de daarop volgende kan lukken. Met andere woorden er bestaat een oneindig aantal legale mogelijkheden om verandering te krijgen. Het uitputtingskriterium kan derhalve niet absoluut genomen worden" (3). Het gaat er niet alleen om of legale remedies theoreties bestaan, maar ook of ze prakties effektief zijn en niet uitsluitend als zoethoudertje dienen. Dat laatste kan na 6 jaar intensief argumenteren en massaal aktievoeren tegen plaatsing moeilijk worden volgehouden.
Ook wordt voortdurend gewaarschuwd voor de mogelijkheid dat de leiding van de vredesbeweging haar achterban niet in de hand zal weten te houden en dat akties in geweld zullen eindigen. Het zou dan een klein kunstje zijn om deze ontsporingen uit te buiten om de hele beweging in diskrediet te brengen en te kriminaliseren. Opvallend is dat het merendeel van dit soort vermaningen gericht is aan het adres van de vredesbeweging, waardoor de rol van de overheid bij het optreden en eskaleren van geweld onderbelicht blijft. Beide partijen dragen echter verantwoordelijkheid voor de vermijding van een geweldspiraal. Schuyt eist in zijn boek dat akties van burgerlijke ongehoorzaamheid in de juiste verhouding staan tot het nagestreefde doel. Deze eis van 'proportionaliteit' geldt volgens hem echter ook voor de overheid. "Als een van deze twee kanten door zijn handelwijze de andere zozeer van zich vervreemdt, dat er slechts woede overblijft over het toegebrachte onrecht of over de gevoelde vernedering, vervalt de 'common understanding' en daarmee impliciet de bereidwilligheid bij de vernederde en de ontrechte om het spel nog langer (volgens de regels) te spelen" (4). Het voortbestaan van een legale orde is te allen tijde afhankelijk van het vertrouwen en de vrijwillige aanvaarding van de burgers. Het negeren of zelfs kriminaliseren van een breed politiek protest kan leiden tot een vertrouwensbreuk, waarbij de aanvankelijke loyaliteit wordt opgezegd. Dat neemt niet weg dat akties van burgerlijke ongehoorzaamheid per definitie illegaal zijn en blijven, en dat ze aan zeer strenge voorwaarden moeten voldoen willen ze als legitiem kunnen gelden. Wat meer moed en zelfvertrouwen inzake vredesakties zou links Nederland echter zeker niet misstaan.

Met het hierna volgende artikel van Habermas, geschreven naar aanleiding van de geplande stationering van kruisvluchtwapens en Pershing II-raketten in de BRD in 1983, willen we een nieuwe impuls geven aan het nederlandse debat over burgerlijke ongehoorzaamheid. In dit artikel verdedigt Habermas met behulp van argumenten, ontleend aan het werk van J. Rawls en aan zijn eigen theorie van het kommunikatieve handelen, de stelling dat burgerlijke ongehoorzaamheid een onmisbaar bestanddeel is van een volwassen politieke kultuur. Habermas beschouwt burgerlijke ongehoorzaamheid als een 'toetssteen voor een demokratiese rechtsstaat', zoals de ondertitel van het artikel luidt. Naast deze principiële kwestie gaat Habermas uitvoerig in op de konkrete vraag of burgerlijke ongehoorzaamheid een aanvaardbaar aktiemiddel is bij het bestrijden van plaatsing. In zijn antwoord betrekt hij de analyse van de bekende vredesaktivist en SPD-politikus Erhard Eppler en plaatst hij (mét Claus Offe) een aantal vraagtekens bij het funktioneren van de meerderheidsregel bij vraagstukken van vitaal belang voor alle burgers.

Noten

1 Dit citaat van Erich Fromm wordt aangehaald in het boek van C.J.M. Schuyt, Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid, Rotterdam 1972, p. 394.
2 Terecht wordt door de advokaten van de vredeskampaktivisten gewezen op de soepele houding van justitie en politie bij akties van burgerlijke ongehoorzaamheid door milieuorganisaties zoals Greenpeace.
3 C.J.M. Schuyt (zie noot 1), p. 322 e.v.
4 Ibidem, p. 377.